

Катерина КЛИМОВА

ПЕРШИЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС В УКРАЇНІ

Створене 1907 року в Петербурзі Імператорське Російське військово-історичне товариство активно діяло лише сім років (фактично проіснувало десять – до 1917 р.)¹. Проте і за такий порівняно короткий час воно відіграло важливу роль в розвитку військово-історичної науки: розширило коло студійованих проблем, надало військовим історикам широку можливість спілкування, публікації своїх праць, дбало про нагромадження знань з військової історії і вдосконалення методики військово-історичних досліджень. Цьому сприяла широка видавнича діяльність Товариства, яке випускало „Журнал Императорского Русского военно-исторического общества” (періодичний орган, виходив з 1910 р.) і „Труды” з військово-історичними працями й публікаціями архівних матеріалів. „Разряд” (відділ) військової археології та археографії, який очолював відомий археолог М.Веселовський, організував видання „Записок”².

Децентралізувавши свою діяльність, Товариство створило чотирнадцять відділів. Деякі з них також мали свої видання: Московський і Орловський – „Труды”³, Варшавський – „Сборник”⁴, Київський – „Военно-исторический вестник” (цей „Вісник”, як і „Журнал ИРВИО”, був періодичним виданням). Наголошуючи вагу й потребу видання відділами своїх періодичних друкованих органів, Товариство водночас відзначало, що „тільки Київський відділ поставив на тривкі основи цю галузь своєї діяльності”⁵.

Справа випуску „Военно-исторического вестника” вирішувалася на організаційних зборах Київського відділу в червні 1908 р., про що повідомляв перший його голова – київський, подільський і волинський генерал-губернатор, командувач військ Київського військового округу генерал від кавалерії В.Сухомлинов голову ІРВИТу генерал-лейтенанта Д.Скалона⁶.

На жаль, не віднайдено архівних матеріалів про те, коли і хто запропонував назву журналу і перший проект його художнього оформлення. В одному з листів, датованому травнем 1908 р., що надійшов від секретаря ІРВИТу, а також у протоколах тогорічних зборів зазначена назва „Вестник”. У списку праць В.Іконникова (1914 р.) фігурує „Вестник Киевского отдела РВИО”⁷. Відома дослідниця історії України Н.Полонська-Василенко згадувала, що її батько Д.Меньшов публікував свої статті в „Известиях Киевского отделения Императорского военно-исторического общества”⁸. У звітній документації Відділу „Военно-исторический вестник” названий журналом, а на бланках, замовлених редакцією, надруковано: „Сборник, издаваемый при Киевском отделе Императорского Русского военно-исторического общества”⁹.

Відомо, що другий проект художнього оформлення обкладинки „Военно-исторического вестника”¹⁰ виконав художник А.Шарлемань¹¹. Часопис виходив „у форматі in 8°, розміром шпальт на 7 кв., кегль корпус (Philosophie), шрифт Рената по

40 рядків на сторінку”¹². Друковано й „почесні примірники” – на веленовому папері із золотим тисненням на палітурці. Один примірник кожного числа видання (на веленовому папері в м'якій англійській оправі з блакитної шкіри) був призначений для імператора Миколи II.

З липня 1908 р. збирала й опрацьовувала матеріали для майбутнього журналу створена при Відділі редакційна комісія¹³. У листопаді 1909 р. її реорганізовано в редакцію¹⁴.

Першим редактором „Военно-исторического вестника” став секретар Київського відділу, старший ад'ютант штабу Київського військового округу, Генерального штабу підполковник Б.Стеллецький. Почавши з № 3 – 4 за 1909 р., редактором журналу був Генерального штабу генерал-майор М.Ходорович (колишній редактор „Варшавского военного журнала”). А з липня 1911 р. редакцію очолив відомий діяч на ниві військово-історичної науки, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та інших М.Наркевич.

Про діяльність редакційної комісії і редакції журналу важко судити через те, що у фонді Київського відділу ІРВІТу¹⁵ бракує діловодних документів. З редакційної теки „Военно-исторического вестника” нам вдалося виявити лише незначну кількість матеріалів: редакційні примірники статей, опублікованих у журналі, і редакційну пошту. Діловодні документи були розпорошені ще в час діяльності Відділу, а потім утрачені. Редакція не мала свого приміщення. Спочатку вся підготовча робота до видання часопису провадилася в приміщенні друкарні штабу округу (вул. Банкова, 11). У жовтні 1910 р. завдяки сприянню начальника штабу округу М.Алексеева

Обкладинка часопису

редакції було надано невелику кімнату в приміщенні, де й друкувався „Военно-исторический вестник”.

З самого початку редакційній комісії довелося вирішувати питання про субсидії журналу, бо коштів Відділу було замало. Ще в 1908 р. В.Сухомлинов звертався до військового міністра О.Редігера, прохуючи його надати новоствореному виданню щорічну субсидію в розмірі двох тисяч карбованців з коштів Головного штабу, як це практикувалося для варшавського „Военного сборника”¹⁶. Однак це звернення голови Київського відділу Товариства лишилося без відповіді.

Тим часом редакційна комісія збрала достатньо матеріалів, щоб розпочати бажане видання. 13 квітня 1909 р. ця справа обговорювалася на засіданні ради Відділу, але голова редакційної комісії поінформував присутніх, що для цього бракує

коштів¹⁷. Новий голова Київського відділу – командувач військ Київського військового округу генерал-ад'ютант М.Іванов, розуміючи потребу пришвидшити випуск журналу, пообіцяв редакційній комісії виділити 250 карбованців з наявних у нього коштів, а також листовно вдався до голови Товариства Д.Скалона по допомогу. Проте той ухилився від прямої відповіді щодо виділення потрібної суми¹⁸.

Причина зволікання петербурзької ради Товариства – відома – це *питання цензури журналу*. Згідно зі статутом ІРВІТу і положенням про його місцеві відділи (п. 8), відділи не мали права нічого друкувати у виданнях, що носять назву Товариства, без затвердження ради¹⁹. Питання попередньої цензури періодичних видань місцевих відділів розглядала рада ІРВІТу. Як писав секретар Товариства Д.Струков у листі до Б.Стеллецького від 19 червня 1908 р., для видання вісника Київського відділу перешкод не буде – але лише „за *неодмінної умови попередньої цензури ради...*”²⁰ (виділення наше. – К.К.).

Таке рішення ради Товариства не могло не викликати незадоволення серед членів Київського відділу. Авторитетна редакційна комісія, що складалася з професорів, офіцерів Генерального штабу, повною мірою була відповідальною за напрям і публікації журналу. „Рада Товариства, – підкреслював Б.Стеллецький, відповідаючи Д.Струкову, – може бути цілком спокійна як за напрям цього „Вісника”, так і за його зміст... тим більш, що „Вісник” не буде органом усього Товариства, а лише його Відділу, і вся відповідальність лягатиме на нас”²¹. Цензурні вимоги ради ІРВІТу, які дуже затримували б справу, змусили членів Київського відділу переглянути й змінити статтю 8 положення про місцеві відділи, згідно з якою усі

матеріали, призначені Відділом до друку, повинні переглядатися в Петербурзі. Рада Київського відділу 13 квітня 1909 р. ухвалила скасувати цензуру радою Товариства видань Відділу²². Згодом Д.Струков сповістив Відділ про затвердження зміни статті (пункту) 8. Саме з цього повідомлення і скористався Київський відділ ІРВІТу²³.

3 червня 1909 р. листом за підписами голови Відділу М.Іванова й секретаря Б.Стеллецького раду Товариства поінформовано, „що Київський відділ розпочинає видання „Военно-исторического вестника”, який буде виходити щомісяця”²⁴. Нарешті, того ж місяця побачила світ кн. 1 „Военно-исторического вестника” – першого військово-історичного часопису в Україні.

А втім, розгорнути плановану широку видавничу діяльність редакція не змогла через фінансові проблеми. Нестачу коштів редакція і керівництво Відділу намагалися компенсувати в різний спосіб. Так, рада Відділу просила начальника краю генерал-ад'ютанта Ф.Трепова оголосити військам про сприяння „Военно-историческому вестнику”. Вирішено було передавати редакції кошти від влаштованих Відділом лекцій і вистав²⁵. Надходили пожертви від приватних осіб, та коштів однаково не вистачало. На засіданні ради Відділу 30 листопада 1909 р. констатовалося, що редакція, маючи зібраних 609 карбованців, потребує ще субсидії в 3000 карбованців²⁶. У такій ситуації дуже важливою підтримкою для часопису стало пожертвування членом Відділу, радником комерції С.Могилевцевим 10 000 карбованців. „Наш Відділ зовсім гине, – писав Д.Меньшов у листі 1910 р. Д.Струкову, – „Вісник” прогорів остаточно, але тепер усе ожило завдяки пожертвуванню купця Могилевцева 10 т/крб і „Віс-

ник” збирається розрахуватися за 1909 рік”²⁷. Субсидія 3 000 карбованців, яку призначив 1910 р. генерал-ад’ютант М.Іванов, допомогла редакції погасити дефіцит за 1909 – 1910 рр.

На початку 1910 р. загальні збори членів Київського відділу ІРВІТу ухвалили знизити вартість передплати часопису для членів Відділу з шести до двох карбованців. Того року кількість передплатників досягла 225 (проти 133 у перший рік видання). Серед передплатників членів Відділу було 95, тобто менш ніж половина²⁸. У 1911 р. налічувалося 200 передплатників.

У 1909 р. вийшли чотири книжки „Вісника”, у 1910 – 1911 рр. – по шість (у 1909 – 1911 рр. одна книжка об’єднувала два номери). З 1912 р. періодичність зменшилася до чотирьох книжок на рік. У 1914 р. видано лише одну книжку часопису. Деякі номери друкувалися зі значним запізненням. Так, №5 – 6 і 7 – 8 за 1909 р. випущено в 1910 р., а другу книжку за 1912 р. – лише в лютому 1913 р.²⁹ Це пояснювалося не тільки нестачею коштів, а й складнощами з друком.

Для видання „Вісника” потрібна була субсидія не менш як 2000 карбованців на рік³⁰. Щоб дістати додаткові кошти, редакція, крім обмінних (з редакціями інших журналів і газет) оголошень, друкувала також комерційні. На перше січня 1911 р., як зазначалося у редакційному звіті за 1910 р., прибуток від комерційних оголошень дорівнював майже третині одержаних передплатних коштів.

Друкували „Вісник” у друкарні Київського військового округу. Восени 1912 р. редакція, зважаючи на свій фінансовий стан, почала шукати друкарню, яка б давала „можливість випускати журнал порівняно дешево”³¹. Допоміг редакції член Відділу, професор Університету

св.Володимира В.Іконников. „Завдяки Вашому ласкавому сприянню, – писав В.Іконникову редактор М.Наркевич з Одеси в січні 1913 р., – друкарня Корчак-Новицького погодилася друкувати наш журнал на умовах, прийнятих для Ваших „Известий” (університетських. – К.К.). Дуже дякую Вам за сприяння й турботу”³². Проте „Вісник” у 1913 – 1914 рр. друкували в друкарні Окружного штабу (Банкова вул., буд. 11).

Згідно з правилами, які існували в усіх наукових товариствах, Київський відділ ІРВІТу встановив, що дійсні члени Товариства отримували „Вісник” безкоштовно, члени-співробітники – за невелику доплату (2 крб.) і лише сторонні передплатники – за повну плату (5 крб.).

Програма, яку виробила редакція журналу, передбачала публікацію статей з історії військової справи як загального характеру, так і спеціально присвячених історії розвитку військової техніки (з мапами, схемами), минулому військових частин, боям, які точилися переважно на території округу, а крім того, – історичних досліджень тих сторін суспільного життя країни, що безпосередньо впливали на військову історію³³. „Головне завдання нашого органу, – зазначалося в листі редакції до відомого археолога В.Хвойки від 22 травня 1909 р., – призбирувати, групувати й друкувати історичні матеріали не тільки спеціально військові, а також інші, що якимось стосуються військової справи”³⁴.

Крім того, часопис планував публікувати військово-історичні матеріали, виявлені в архівах і приватних збірках, передруковувати документи й рідкісні бібліографічні видання. Документи для публікації мали групуватися в трьох розділах: 1) опис відомих у військово-історичному відношенні місцевостей; 2) опис баталій; 3) побут і організація військ³⁵.

Програма „Вісника” включала також опис пам’яток (з ілюстраціями) на теренах діяльності Відділу, військово-історичну хроніку, бібліографію, інформаційні матеріали про діяльність Товариства та його Київського відділу.

Згодом рада Відділу вирішила запровадити в журналі відділ огляду сучасних військових подій і військових подій недалекого минулого, друкувати відомості про тогочасний склад військ іноземних держав. Редакція приділяла увагу матеріалам, що стосувалися історії військових частин, їхніх архівів, полкових музейних збірок. Зокрема редактор журналу М.Наркевич у 1914 р. запропонував видати каталог колекції Київського військово-історичного музею, заснованого місцевим відділом ІРВІТу³⁶, проте цей задум не був здійснений.

„Вісник” складався з трьох рубрик: власне історичного, бібліографічного та інформаційного – з оглядами діяльності Київського відділу ІРВІТу та його підвідділів (Чернігівського й Проскурівського). Наприкінці майже всіх номерів подавалися оповістки про періодичні видання й комерційні оголошення. Проте чіткої структури розділів редакція не додержувала. Кілька номерів мали лише два розділи: статті та публікації і огляди діяльності Відділу. Книга друга за 1913 р. включала статті, публікації та бібліографію. У трьох номерах (№5 – 6 і 7 – 8 за 1909 р. та №9 – 10 за 1910 р.) було додано розділ „Академические известия”, де вміщувалися звістки про діяльність наукових інституцій Києва. Крім того, як додатки до окремих номерів виходили історичні дослідження, публікувалися мемуари, листи, записки військових діячів, мапи. Редакція видавала окремими відбитками статті, опубліковані в журналі.

З 1910 р. „Вісник” став також органом новоствореного Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва і з №9 – 10 за той рік в окремому розділі почав друкувати звіти і зведення матеріалів з охорони пам’яток краю, постанови ради цього Товариства тощо.

На сторінках журналу публікувалися також доповіді, прочитані на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця. „Можна плекати надію, – зазначалося в проекті загального річного звіту Київського відділу ІРВІТу за 1910 р., – що орган нашого Відділу поступово здобуде собі загальну довіру як у військово-му, так і в цивільному середовищі й стане доконечною для громадянства сполучною ланкою між військовим середовищем і рештою культурного населення держави”³⁷. Зацікавлення науковим журналом пояснювалося насамперед тематикою публікацій, які давали серйозний матеріал не тільки з військової історії та історіографії, а й з археології, геральдики, вексилології, уніформології тощо.

Чимало місця у „Віснику” відводилося публікаціям з історичного краєзнавства. Зокрема друкувалися матеріали про археологічні дослідження Києва та його околиць.

Київський відділ ІРВІТу доручив редакції скласти пам’ятки-нариситих міст і містечок на території Київського військового округу, де були розквартировані військові частини, щоб надати можливість військовикам знайомитися з короткою історією пунктів розташування.

Відділ розпочав роботу з дослідження майже не вивченої історичної теми – оборонного будівництва. Журнал планував підготувати й видати спеціальні дослідження про стародавні укріплення, історичні нариси й описи Коростеня, Васильєва (Василькова), Вишгорода, Деми-

дова, Острога, Хотина, Кам'янця-Подільського³⁸.

Серію публікацій „Вісник” присвятив історії замків, фортець, давньоруських укріплень. Першими з військово-історичного погляду досліджувалися білгородські укріплення, розкопи яких провадилися в 1909 – 1910 рр. за активної участі й фінансової підтримки Київського відділу. Описи стародавнього міста-фортеці Білгорода опубліковано в статті Льокіна „Опыт военно-исторического исследования древнерусских укреплённых пунктов”³⁹ і брошурі Б.Стеллецького („Белгородка (древний Белгород)”. – К., 1909). Під час розкопів члени Відділу приїздили в село Білогородку (на території колишнього Білгорода) для огляду білгородських укріплень і решток архітектурних споруд, відкритих членом Київського відділу ІРВІТу, завідувачем археологічного відділу Художньо-промислового і наукового музею В.Хвойкою. Часопис готував матеріал про поїздки в Білогородку, публікував поради для учасників екскурсій, схеми розкопів стародавніх укріплених пунктів, білгородського храму Св. Апостолів, плани стародавнього Білгорода⁴⁰.

Відомий знавець історичної топографії Києва та його околиць Л.Добровольський видрукував у часописі дві статті про стародавні укріплення („К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева” та „Летописный Дорогожич. К вопросу о давнишних киевских пригородных укреплениях”⁴¹), а також на основі літописних і встановлених ним топографічних даних підготував інші матеріали для публікацій.

У додатках до №7 – 8 за 1911 р. редакція надрукувала карту-схему стародавніх укріплень і шляхів навколо Києва, яку склав штабс-капітан Васильєв і зредагував підполковник Б.Стеллецький.

Планом археологічних і військово-історичних розвідок Київського відділу Товариства на 1914 р. передбачалося дослідити Китаївське городище, розташоване на південь від Києва на території Китаївської пустині, що належала Києво-Печерській лаврі⁴². На підготовчому етапі було знято два плани городища. Перший з них – „Военно-археологический план Китаевского городища и прилежащей к нему местности с могильниками и пещерами”, що його зняв підпоручник 6-го понтонного батальйону В.Чеботарьов і зредагував М.Наркевич, видала редакція „Вісника”.

Б.Стеллецький влітку 1910 р. здійснив поїздки в містечко Клевань (Рівенського повіту Волинської губернії), щоб „оглянути колишній замок у м.Клевані, з’ясувати його сучасний стан і характер”⁴³. На початку ХХ ст. в замку, переданому під духовне училище, мала бути зроблена перебудова, зокрема східна вежа пристосована під шпиталь. Підготовлена Б.Стеллецьким для журналу історична довідка про замок у Клевані (з планом та ілюстраціями) порушувала питання про охорону цієї пам’ятки XV ст. і встановлення нагляду за всіма перебудовами⁴⁴. Повідомляючи члена Відділу, організатора київського військового історичного музею С.Крейтона про надіслання до редакції свого матеріалу про замок у Клевані, Б.Стеллецький підкреслював: „Я глибоко певен, що започатковане торік дослідження рідної старовини не припиниться і що зацікавлення цією справою зростатиме й притягуватиме щораз нові сили”⁴⁵.

На сторінках „Вісника” не лише публікувалися військово-історичні дослідження про замки та укріплення, а й обговорювалися заходи щодо охорони їх. 17 вересня 1910 р. в раді Київського відділу ІРВІТу Б.Стел-

лецький зробив доповідь про стан не досліджених ще на той час з військово-історичного погляду стародавніх Дубенських укріплень, які склалися з системи оборонних споруд. За укріпленнями не було належного нагляду, що загрожувало знищенням цій історичній пам'ятці⁴⁶. В останньому номері „Вісника” за 1910 р. викладено основні пропозиції щодо охорони Дубенських укріплень: встановити їхні межі, скласти докладний план, забезпечити відповідальний нагляд за ними, зробити опис замку, виконати історичне дослідження системи укріплень.

Редакція журналу розробляла широку програму опису історичних місць, пам'яток військової старовини. До таких пам'яток належали давні фортеці, городища, монументи на честь військових діячів і воєнних подій, надгробки, бойові трофеї.

1911 року при імператорській Військово-похідній канцелярії було створено комісію для опису бойових трофеїв і давніх військових прапорів. Комісія організувала виявлення прапорів, що зберігалися у військових частинах, музеях, соборах. У Київському військовому окрузі цю роботу провадив Київський відділ ІРВІТу, збираючи відомості про наявність на місцях військово-історичних пам'яток. На жаль, поза увагою редакції часопису залишилося листування з Київським відділом Товариства начальників штабів армійських корпусів, дивізій, полкових командирів, повітових військових начальників, у якому містилися цінні звістки про бойові трофеї, давні прапори та інші військові регалії, а також полкові ікони, пам'ятники, братські могили. Лише в кн. 4 „Вісника” за 1912 р. опубліковано дотичний цієї теми матеріал – доповідь протоієрея Єфимова на зборах Чернігівського підвідділу, присвячену пам'яткам війни 1812 р. в Чернігові.

Дослідник описав 18 прапорів Чернігівського ополчення 1812 р., що зберігалися в Спасо-Преображенському соборі, а також 11 прапорів ополчення періоду Кримської війни.

Журнал розпочав роботу щодо опису Київського військового некрополя. У № 5 – 6 за 1910 р. надруковано статтю заслуженого професора Київської духовної академії М.Петрова „Киевский военный некрополь. Введение”, у якій накреслено програму дослідження історичних поховань у Києві. Члени спеціальної комісії, створеної за рішенням ради Київського відділу ІРВІТу для складання опису Київського військового некрополя, підготували багаті матеріали. Генерал у відставці М.Лопатін зібрав дані про поховання на подільських і старому Байковому кладовищах. Комісія розшукувала також архівні відомості про поховання в Києво-Печерській лаврі й Видубицькому монастирі. На жаль, робота комісії, яку очолював Д.Меньшов, не висвітлювалася в часописі, а публікації про київські історичні поховання з'являлися в інших періодичних виданнях⁴⁷.

Програма „Вісника” передбачала публікацію військово-історичних матеріалів. Проте введення до наукового обігу джерел з військової історії було однією зі слабких ланок у видавничій діяльності Відділу. Виявлення джерел мало в основному принагідний характер, добір матеріалів для публікації не завжди поєднувався з раціональним використанням основного масиву їх, не було усталено правил видання військово-історичних документів. Едиційна програма архівної і редакційної комісії не передбачала серійних видань, які б включали колекції документів або різновиди військово-історичних пам'яток, виявлених в архівах, музеях та книгозбірнях. Тому тематика публікацій визнача-

лася лише науковими зацікавленнями авторів.

Архівні матеріали з військової історії оприлюднювались окремими публікаціями або ж у додатках до наукових статей. Окремі публікації документів здебільшого не супроводилися археографічними передмовами. Бракувало обґрунтування принципу добору документів, джерелознавчої оцінки публікованих матеріалів, характеристики археографічних прийомів (короткі археографічні й джерелознавчі коментарі іноді подавалися в підрядкових примітках). Не завжди зазначалося місце зберігання документів.

Значна частина документів, опублікованих у „Віснику”, виявлена в київських архівах. Плідно займався пошуками військово-історичних матеріалів член Відділу, товариш (заступник) голови архівної комісії, військовий історик генерал-майор Д.Меньшов. У старому арсеналі (будівля XVIII ст. навпроти Києво-Печерської лаври) його увагу привернули папери початку XIX ст. Це був архів II армії, розквартированої в Україні в 1810 – 1840 рр., справи польових артилерійських управлінь I і II армій, інші матеріали. Протягом кількох років Д.Меньшов упорядковував архів⁴⁸. Виявлені в цьому архіві документи про управління армією, бойові подвиги артилерійських частин він використав у своїх працях. Витяги з архівних справ, що зберігалися на Київському артилерійському складі, опубліковано в перших двох книгах журналу за 1909 р.⁴⁹ Відгуки на ці публікації в „Русском инвалиде” й „Разведчике” підкреслювали важливість оприятнених матеріалів для складання історій та історичних пам’яток артилерійських батерей. Крім того, Д.Меньшов виступив як публікатор ще низки документів з київських збірок⁵⁰.

В архіві київського губернатора зберігалися справи початку XVIII ст., зокрема укази Петра I про сформування, комплектування та бойову підготовку гарнізонних полків. Член Київського відділу ІРВІТу М.Дітеріхс опублікував у журналі укази Петра I про збирання в Росії історичних документів і пам’яток старовини (1720 р.), сформування в Києві гарнізонного полку (1721 р.), а також список офіцерів Київського гарнізону (1721 р.)⁵¹.

Цілу серію документальних матеріалів про польське повстання 1831 р. видрукував у „Віснику” в 1910 – 1911 і 1913 рр. член Відділу, чиновник для особливих доручень при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі О.Мердер. Ці публікації продемонстрували його вміння орієнтуватися в документах, виокремлювати з-поміж них ті, що мають важливе значення для висвітлення теми.

Магістрант Університету св.Володимира Є.Сташевський у московському архіві Міністерства юстиції виявив матеріали про кількість і склад збройних сил Московської держави в XVII ст. 2 березня 1909 р. для членів Товариства Є.Сташевський виголосив доповідь „Смета военных сил Московского государства на 1663 год”. Згодом він опублікував „Смету” у двох номерах „Вісника”⁵². Готуючи монографію, присвячену історії Смоленської війни 1632 – 1634 рр., Є.Сташевський у тому ж архіві виявив „Сметный список 140 года” (1632 р.). Найбільш ранню і, як вважав цей дослідник, головну „Смету военных сил Московского государства на 1632 год” також опубліковано в журналі⁵³. У московських архівах Є.Сташевський розшукав цінний матеріал про „засічну” оборону в XVII ст. Для „Вісника” він дібрав документи, що характеризували стан козаків після смуту „із за-

значенням розданих їм земель, призначеного утримання тощо”⁵⁴.

Редакція часопису прагнула збагатити видання знахідками з історії військових частин. До ювілею війни 1812 р. журнал подав „Выборки из приказов по Кексгольмскому полку за 1812 год”. До друку їх підготував відомий військовий письменник, визначний діяч військово-музейної справи полковник Б.Адамович⁵⁵. Ця публікація містить цінний матеріал про бойові дії, які вела в 1812 р. одна з найстаріших у Росії військових частин.

Часопис опублікував також архівні матеріали в додатку до „Исторического очерка полевых инженерных войск” Д.Івкова. Документи з історії інженерних військ дослідник виявив в архівах Головного інженерного управління. Військово-топографічного депо і в збірці Інженерного музею в Санкт-Петербурзі.

Серед опублікованих журналом документів з петербурзького Військово-ученого архіву заслуговують на увагу „Известия о происшествиях по войску Черноморскому 10 ноября 1810 г.” й листи графа І.Гудовича та М.Милорадовича до М.Баркляя-де-Толлі, датовані березнем – травнем 1810 р.⁵⁶

Член Київського відділу ІРВІТу, завідувач Центрального архіву давніх актів у Києві І.Каманін серед рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору знайшов рукописну Євангелію з написом про її надання білоцерківським полковником Семеном Палієм „за отпущение грехов” до села Музики. Напис, зроблений писарем Ігнатом Голицьким, свідчив про участь старого полковника в Полтавській битві. Коротку історію побутування Євангелії виклав І.Каманін у невеликій обсягом статті, видрукуваній у першій книжці часопису.

Широким залученням архівних документів (з публікацією деяких з

них) відзначається історичне дослідження А.Шеманського з історії російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. на Чорноморському узбережжі Кавказу. Рукописи, покладені в основу опису кампанії, автор виявив у Тифліському архіві (справи Головного штабу Кавказької армії та Генерального штабу Кавказького військового округу). На основі архівних документів полковник А.Шеманський підготував для „Вісника” також статтю „Русская военная история Средней Азии или русская стратегия в Средней Азии по архивным данным”⁵⁷.

Молодий дослідник з Одеси (згодом відомий український історик, академік Всеукраїнської академії наук) Михайло Слабченко опублікував у журналі (за підписом Меланія Слабченко) два листи графа П.Рум’янцева до свого родича графа Я.Брюса⁵⁸.

Значне місце на сторінках журналу посідали листи, мемуари, записки військових діячів. У травні 1912 р. редакція отримала матеріали про одного з відомих військових діячів доби наполеонівських воєн графа Л.Беннігсена⁵⁹.

1812 р. генерал від кавалерії граф Л.Беннігсен виконував обов’язки начальника Головного штабу російської армії. Серйозні незгоди з М.Кутузовим щодо стратегії ведення війни стали причиною усунення Л.Беннігсена зі служби. Дванадцять його листів (власне записок про події війни 1812 р.) у перекладі П.Майкова з французької мови вийшли як додаток до „Вісника”, а також окремою відбиткою.

Часопис робив передруки важливих історичних матеріалів, уперше опублікованих у ХІХ ст. Це, зокрема, листи-мемуари вестфальського штаб-офіцера фон Лоссберга, який 1812 року командував батальйоном французької армії (вийшли окремим до-

датком)⁶⁰, уривки з мемуарів генерала, ад'ютанта Наполеона I графа Ж.Раппа⁶¹, записки підполковника артилерії І.Радожицького⁶² та гвардійського сапера Н.Прескотта⁶³.

Публікації історичних документів і матеріалів на сторінках „Вісника” в цілому поступалися науковим рівнем петербурзьким і московським виданням Товариства. Це стосується не тільки складу публікацій, а і їхньої методики. Деякі дослідники підкреслювали консервативний характер публікаторської діяльності Київського відділу⁶⁴. Однак, як свідчать архівні матеріали, Відділ намагався вдосконалити видавничу діяльність, значно розширити коло архівних документів, які вводилися до наукового обігу, передусім зосередитися на публікації місцевих історичних матеріалів. Підсумовуючи чотирирічний досвід видавничої діяльності журналу, редакція зазначала: „...бажано розвинути друкування документів військово-історичного значення”⁶⁵.

Передбачалося публікувати матеріали з наукового архіву, що формувався при Київському відділі. Члени Відділу розшукували військово-історичні матеріали на території Київського військового округу та за його межами. Знайдені історичні документи вони надсилали до архівної комісії Відділу. Так, у приватних архівах Волинської губернії член Відділу, ад'ютант командувача військ Київського військового округу штаб-ротмістр М.Бакулін придбав цінні папери з історії Волині й місцевих родів. Серед рукописів приватної бібліотеки графа К.Ходкевича (м.Млинів Волинської губернії) він виявив документи часів війни 1812 р., серед них журнал військової ради під час облоги фортеці Модлин. Про багаті архівні матеріали Городоцького музею барона Ф.Штейнгеля М.Бакулін повідомляв Д.Меншова. Відтак 30

травня 1910 р. Д.Меншов листовно звернувся до барона з проханням скористатися матеріалами, що відповідають програмі журналу⁶⁶. Документи польською мовою, які зібрав М.Бакулін для опублікування, були передані генерал-майорові О.Ходоровичу, що запропонував свою допомогу в перекладі їх.

Під час поїздок на Полтавщину М.Бакулін одержав у однієї приватної особи для тимчасового використання (зняття копії й публікації в журналі) щоденник походу 1813 р. поручника Кавалергардського полку Лизогуба⁶⁸. Та особливу цінність мав знайдений штаб-ротмістром оригінал журналу воєнних дій 1770 – 1771 рр.⁶⁸

На одному із засідань ради Відділу І.Каманін повідомив, що в Кам'янець-Подільському історико-археологічному музеї зберігається „Журнал воєнних дій отряда под командой полковника (ныне генерал-майора) и кавалера Бердяева 1810 г. мая с 1 дня по 11 декабря 1811 г.” О.Брусевич з Кам'янця-Подільського підготував публікацію тексту згаданого документа, яка значилася в списку рукописів, прийнятих редакцією до друку в 1913 р.⁶⁹ (Дальша доля цього рукопису невідома.)

Науковий архів Відділу за короткий час його існування не був упорядкований. Здійснити визначену програмою публікацію документів, виявлених на території Київського військового округу, „Вісник” не встиг. Скупі свідчення подавав часопис про характер документів, що надходили до архівної комісії. Цінні відомості про обставини виявлення рукописів, географію археографічних експедицій, відображені в листуванні членів Відділу, залишилися поза увагою редакції. Документальною колекцією відав Д.Меньшов, який і склав опис наукового архіву Відділу. Проте редакція не опублікувала його.

З початку 1912 р. „Вісник” отримував матеріали з редакції „Журнала Императорского русского военно-исторического общества”, який через фінансові труднощі й малу кількість передплатників „з широкого наукового часопису... перетворився на невеликий щомісячний журнальчик, що включав хроніку Товариства, цікаві доповіді й дані з поточних питань військової історіографії”⁷⁰. На чолі розформованої редакційної ради „Журнала ИРВИО” став скарбник Товариства, визначний військовий історик, колишній киянин А.Байов (Боїв). „Багаті наукові матеріали, зібрані старою редакцією, – зазначав помічник редактора „Журнала ИРВИО” Г.Габаєв, – були частково передані у „Военно-исторический вестник”, орган Київського відділу Товариства, частково повернені авторам”⁷¹.

Друкуватися в авторитетному журналі, яким був „Военно-исторический вестник”, дали згоду відомі історики. Б.Адамович просив Д.Струкова допомогти забрати в редакції „Журнала ИРВИО” свою статтю „Черты военного походного быта 1714 – 1721 pp.”, яку автор мав намір надіслати „Военно-историческому вестнику”⁷². У списку рукописів, прийнятих його редакцією в 1913 р. до друку, ця стаття має назву „Бытовые и походные черты русской армии. 1714 – 1721” (лишилася неопублікованою). Ствердну відповідь на прохання М.Наркевича співпрацювати з „Вісником” дав К.Воєнський – начальник архіву Міністерства народної освіти, автор численних публікацій з військової історії. Відомо, що він готував матеріал для київського журналу⁷³.

1912 року „Вісник” видав ґрунтовну працю Г.Габаєва „Роспись русским полкам 1812 года” (видрукувана як прилога до журналу з окремою пагінацією, а потім випущена окремим виданням з додатками). Ім’я Г.Га-

баєва на той час було широко знаним у колах істориків, архівістів, музейних працівників. Як співробітник багатотомного видання „Столетие военного министерства”, він опублікував у ньому нарис з історії інженерних військ, потім видав „хроніку-родовід” російських інженерних військ, ініціював створення музею лейб-гвардії Саперного батальйону, в якому служив, був співзасновником ІРВІТу, виконував обов’язки помічника редактора „Журнала ИРВИО”.

„Роспись русским полкам 1812 года” була, як відзначали рецензенти, „дуже поважною і вкрай клопітною працею”⁷⁴. Книга-довідник про склад російських регулярних військ періоду війни 1812 р. містила відомості про тогочасні назви полків, належність їх до армій, корпусів, дивізій, а також подальшу долю. „Роспись” подавала опис одностроїв і озброєння різних родів військ, прапорів і штандартів 1812 р., нагород за бойові подвиги в 1812 – 1814 pp. Праця Г.Габаєва була цінним посібником для військових істориків, особливо для полкових історіографів.

Малюнки, фронтиспіс, обкладинку й чотири заставки до „Росписи” виконав відомий художник М.Зарецький (автор художнього оформлення диплома й посвідчення на знаки та жетони ІРВІТу). „Малюнки Зарецького, – писав М.Наркевич Г.Габаєву, – мене цілком задовольняють. Він назагал чудово розуміє різні епохи й легко схоплює мотиви”⁷⁵.

Друга важлива робота Г.Габаєва, опублікована у „Віснику”, стосувалася родоводу військових частин. Це – „Артиллерийские понтонные депо и роты 1797–1822 гг. Краткая хроника и родословная”⁷⁶.

Великі обсягом розвідки й статті редакція друкувала в кількох номерах. Проте не завжди додержувала послідовності в подачі їх. Скажімо, нарис А.Шеманського „Скобелев и

его мысли 1879 – 81 гг.” друкувався в двох перших номерах (книжках) за 1912 р. і був продовжений лише через три номери – у другій книжці за 1913 р. І це непоодинокий приклад. Такий підхід створював незручності для читачів і викликав справедливі нарікання й критику⁷⁷.

А втім, автори більшості відгуків і рецензій високо оцінювали публікації часопису, підкреслювали цінність і високий науковий рівень їх. Окремі номери з погляду вимогливих рецензентів мали „видатний інтерес”⁷⁸. Автори бібліографічних оглядів бажали журналу „цілковитого успіху і до того ж довголітнього”⁷⁹.

Як офіційне видання імператорського товариства „Военно-исторический вестник” яскраво виявив „вірнопідданчі почуття”. Кілька статей, наприклад, журнал присвятив 300-річному ювілею дому Романових. Цю данину Військово-історичне товариство віддавало сповна.

Перша книжка „Военно-исторического вестника” за 1914 р. була останньою, яка побачила світ. Вміщене в ній оголошення сповіщало про те, що того року журнал вийде чотирма книжками по вісім аркушів кожна. Перша світова війна перешкодила його дальшому виданню. Зміст і доля невиданих матеріалів наразі невідомі.

ПРИМІТКИ

¹ Дьяков В.А. О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907–1917 гг.) // Проблемы истории общественного движения и историографии. – Москва, 1971. – С. 275–288.

² Записки Разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества. – Санкт-Петербург, 1911–1914. – Т. 1–3.

³ Труды Московского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – Москва, 1911–1913. – Т. 1–4; Труды Орловского отдела Императорского Русско-

го военно-исторического общества. – Вып. 1: Апухтин В.Р. Формирование легионов из пленных французов, итальянцев и голландцев в г. Орле в 1812–1813 гг. – Москва, 1913.

⁴ Сборник Варшавского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – Варшава, 1911. – Вып. 1.

⁵ Военно-исторический вестник (далі – ВИВ). – 1913. – Кн. 1. – С. 8.

⁶ Архів Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку в Санкт-Петербурзі (далі – ВІМАІВіВЗ). – Ф. 11. – Оп. 95/1. – Од. зб. 29. – Арк. 59 зв.

⁷ Университетские известия. – 1914. – №12. – С. 27.

⁹ Полонська-Василенко Н. До історії архівів Києва: (Зі спогадів) // Український історик. – 1968. – Ч. 1 – 4 (17 – 20). – С. 91.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 3.

¹⁰ На першому варіанті обкладинки були зображені давньоруський воїн і план Києва за Ярослава Мудрого. Композиція нової обкладинки журналу мала зображення герба Київського відділу ІРВІТ в облямуванні військової арматури, герба Києва тощо. Див. опис композиції: ВИВ. – 1911. – №7–8.

¹¹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 1001. – Оп. 1. – Од. зб. 253. – Арк. 11.

¹² ВИВ. – 1911. – №5 – 6. – С. 40.

¹³ Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – Архів ІА). – Ф. 2. – № 772. – Арк. 1.

¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 20 зв.

¹⁵ Ф. 1196 у ЦДІАУК.

¹⁶ Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/1, 95/2.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 2 зв.

¹⁸ Там само. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 355. – Арк. 1 зв.; Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/1. – Од. зб. 29. – Арк. 142 зв. – Оп. 95/2. – Од. зб. 155. – Арк. 33.

¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 18 зв.

²⁰ Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/1. – Од. зб. 15. – Арк. 77–77зв.

²¹ Там само. – Арк. 79.

²² ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1 зв.

²³ ВИВ. – 1909. – №7–8. – С. 164.

²⁴ Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/1. – Од. зб. 29. – Арк. 145, 146.

- 25 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2 зв.
26 Там само. – Спр. 33. – Арк. 20 зв.
27 Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 31. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Арк. 37 зв.
28 ВІВ. – 1911. – №5–6. – С. 41.
29 Исторический вестник. – 1913. – №2. – С. 656.
30 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 4.
31 Там само. – Арк. 3 зв.
32 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Од. зб. 50237. – Арк. 1, 1 зв.
33 Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/1. – Од. зб. 29. – Арк. 146.
34 Архів ІА. – Ф. 2. – №790. – Арк. 1.
35 ВІВ. – 1909. – №1–2. – С. 83.
36 Див.: Климова К. Київський воєнно-історичний музей за архівними матеріалами // Старожитності. – 1995. – Ч.3–4. – С.13–15.
37 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 26 зв.
38 Там само. – Арк. 28 зв.
39 ВІВ. – 1909. – №3–4. – С. 21–42.
40 Зимин Л. Археологическая экскурсия членов Киевского отдела И.Р.В.И.Общества. Поездка в сел. Белгородку // ВІВ. – 1909. – №5 – 6. – С. 55 – 65. Див. також: Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/2. – Од. зб. 153. – Арк. 1 – 29.; ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 28 – 31.
41 ВІВ. – 1912. – Кн. 1. – С. 165–184; 1913. – Кн. 4. – С. 25–49.
42 ЦДІАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 32–32 зв.
43 Там само. – Ф. 442. – Оп. 663. – Спр. 106. – Арк. 3.
44 ВІВ. – 1910. – №11–12. – С. 27–36.
45 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 1, 1 зв.
46 Там само. – Спр. 66. – Арк. 1, 1 зв.
47 Див., напр.: Меньшов Д.П. О месте погребения генерал-фельдмаршала Ф.В. фон-дер Остен-Сакена // Русский инвалид. – 1912. – №161.
48 Полонська-Василенко Н. Зазнач. праця. – С. 90–91.
49 Меньшов Д.П. Из архивных дел // ВІВ. – 1909. – №1–2. – С. 100–108; 1909. – №3–4. – С. 59–62.
50 Меньшов Д.П. Москва в 1812 году по выходе из нея неприятельской армии // ВІВ. – 1909. – №3 – 4. – С. 43–58; Він же. Четыре письма князя А.В.Суворова // Там само. – №5 – 6. – С. 1–3.
51 Дитерихс М. Из архива киевского губернатора // ВІВ. – 1909. – №3 – 4. – С. 1–20; Він же.

- Из архивных материалов: Эпоха Петра Велико-го // Там само. – 1910. – №1–2. – С. 23–37.
52 ВІВ. – 1909. – №7–8. – С. 5–42; 1910. – №5–6. – С. 55–87.
53 Там само. – 1910. – №9–10.
54 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 42.
55 1906–1909 рр. Б.Адамович служив у Києві, очолював музейну комісію Київського відділу ІРВІТу. Див.: Военная энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. I. – С. 132.
56 ВІВ. – 1912. – Кн. 2.
57 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1.
58 ВІВ. – 1910. – №7–8. – С. 169–171.
59 ІР НБУВ. – Ф. 42. – Од. зб. 351. – Арк. 6.
60 Лоссберг Ф.-В. фон. Письма Вестфальского штаб-офицера: Поход в Россию в 1812 г. – К., 1912.
61 Из мемуаров генерала Раппа: 1811–1812 // ВІВ. – 1912. – Кн.3. – С.123–141.
62 Походные записки артиллериста 1812 г.: Война в России / Артиллерии подполковника И.Р. С московского издания 1836 г. // ВІВ. – 1912. – Кн.2. – С.1 – 129 (окремий додаток).
63 Прескотт Н.Э. Воспоминания о пережитом в войне 1877–1878 годов: Из записок гвардейского сапера // ВІВ. – 1914. – Кн.1. – С. 25 – 44. (Спогади Прескотта розпочав був друкувати „Журнал Императорского Русского военно-исторического общества” в кн. 5 і 7 за 1911 р.)
64 Самошенко В.Н., Петрова Н.А. Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества // Издание исторических документов в СССР: (Вопросы истории, теории, методики). – Москва, 1989. – С. 206.
65 ЦДІАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 4 зв.
66 Там само. – Спр. 10. – Арк. 64.
67 Там само. – Спр. 13. – Арк. 1 зв.
68 Там само. – Арк. 2.
69 Там само. – Спр. 46. – Арк. 1.
70 ВР РНБ. – Ф. 1001. – Од. зб. 47. – Арк. 6 зв., 7.
71 Там само. – Арк. 7.
72 Архів ВІМАІВіВЗ. – Ф. 31. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Арк. 69, 69 зв.
73 ВР РНБ. – Ф. 152. – Оп. 2. – Од. зб. 530. – Арк. 1–2.
74 Исторический вестник. – 1913. – №2. – С. 657.
75 ВР РНБ. – Ф. 1001. – Оп. 1. – Од. зб. 253. – Арк. 31 зв.
76 ВІВ. – 1912. – Кн.3. – С.105–122; Кн.4. – С. 89–124.
77 Див., напр.: Журнал ІРВІО. – 1913. – Кн. 2. – С. 92.
78 Там само. – 1913. – Кн. 7–8. – С. 378.
79 Исторический вестник. – 1913. – №2. – С. 658.